

Μνήμων

Τόμ. 41 (2024)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΩΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ
✂

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Η δίκη του Καραϊσκάκη, Μια απόπειρα επαναπροσέγγισης ✂ ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΛΟΥΚΗΣ, Ο αντιαλκοολισμός στο ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ✂ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΑΚΗΣ, Προς όφελος της Αυτοκρατορίας: η διαχείριση της μουσουλμανικής κοινότητας Δοδεκανήσων από τους Ιταλούς (1923-1939) ✂ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΗΡΟΥΝΙΑ, Όψεις της εργασιακής και κοινωνικής ζωής των εργατριών στην κλωστούφαντουργία «Μουταλάσκη» κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου ✂ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Το ζήτημα της προστασίας της μητέρας και του παιδιού σε διεθνείς και περιφερειακές πρωτοβουλίες την περίοδο του Μεσοπολέμου. Ο λόγος των ελληνίδων σοσιαλιστριών ✂ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, Η αίζουλη οικογένεια: Διαχείριση προσωπικού και πατερναλιστικές πρακτικές στη βιομηχανία οικιακών ηλεκτρικών συσκευών Ιζόλα, 1951-1977

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ Α. ΒΑΛΧΟΣ, Κυνήγι στη νεότερη Ελλάδα, ένας ιστοριογραφικός άγνωστος ✂ ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΓΑΡΑΙΚΑ, Μια αναθεώρηση του «Ο Αναστάσιος Πολυζωίδης και η Ελληνική Επανάσταση», *Μνήμων* 1 (1971), σ. 23-52

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Χρήστος Λούκος, Δημήτρης Δημητριάδης, Βασιλική Θεοδώρου, Έφη Αβδελά, Κώστας Τσιμπάκης, Λάμπρος Φιλτούρης, Γεώργιος Α. Ναθαναήλ, Μάνος Αυγερίδης, Μαργαρίτα Λιάγγα

41

ΑΘΗΝΑ 2024

Ο ΑΝΤΙΑΛΚΟΟΛΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ
ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ
ΤΟΥ 20ΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΛΟΥΚΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.41229](https://doi.org/10.12681/mnimon.41229)

Copyright © 2025, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΛΟΥΚΗΣ Κ. (2025). Ο ΑΝΤΙΑΛΚΟΟΛΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ ΤΟΥ 20ΟΥ ΑΙΩΝΑ. *Μνήμων*, 41, 35-58. <https://doi.org/10.12681/mnimon.41229>

ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΛΟΥΚΗΣ

Ο ΑΝΤΙΑΛΚΟΟΛΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ
ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ ΤΟΥ 20ΟΥ ΑΙΩΝΑ*

Το άρθρο εξετάζει τη στάση των πρώτων σοσιαλιστών διανοουμένων απέναντι στον αλκοολισμό. Αρχικά, παρουσιάζει την αντιαλκοολική απξέντα στον ευρωπαϊκό ιατρικό λόγο και τον σοσιαλισμό. Στη συνέχεια, εξετάζεται ο ελληνικός ιατρικός λόγος, καταλήγοντας ότι το ζήτημα δεν είχε υψηλή προτεραιότητα στην Ελλάδα. Αναλύεται η αρθρογραφία στον σοσιαλιστικό τύπο για να φανεί η διασύνδεση μεταξύ ιατρικού και σοσιαλιστικού λόγου και η χαμηλή ιεράρχηση του θέματος. Η θεωρία κοινωνικού ελέγχου στην κατανάλωση αλκοόλ χρησιμοποιείται για να εξηγηθεί η περιορισμένη αίσθηση του προβλήματος. Η μπροσούρα του Αλμπέρτου Αρδίτη το 1919 αντιμετωπίζεται ως εξαίρεση και εξετάζεται αν αντικατοπτρίζει την ελληνική πραγματικότητα ή τον κοινό φόβο σοσιαλιστών και φιλελεύθερων διανοουμένων για τις συνέπειες της εκβιομηχάνισης και του εκμοντερνισμού.

Οι ευρωπαίοι σοσιαλιστές απέναντι στο αλκοόλ

Ο αντιαλκοολισμός και γενικότερα ο ιατρικοποιημένος λόγος υπέρ της εγκράτειας, παρότι εμφανίστηκαν νωρίτερα, κυριάρχησαν στον βιομηχανοποιημένο κόσμο μετά το 1849, όταν ο Σουηδός Magnus Huss δημοσίευσε το βιβλίο *Alcoholismus chronicus eller chronisk alkoholsjukdom* [Χρόνιος αλκοολισμός ή χρόνια αλκοολική νόσος].¹ Ως εκ τούτου, η ιδέα του αλκοολι-

* Πρώιμη εκδοχή του κειμένου παρουσιάστηκε στην ημερίδα «Ένα τελευταίο ποτήρι; Αλκοόλ και αντιαλκοολισμός στην Ελλάδα (1870-1940)», που οργάνωσε ο Κώστας Γκοτσίνας, του οποίου τα σχόλια καθόρισαν τις τελικές επιλογές. Επίσης, ευχαριστώ τους Shai Srougo και Gila Hadar για τη βοήθεια στον εντοπισμό και μετάφραση άρθρων από σφραγαδίστικα έντυπα.

1. Mack P. Holt (επιμ.), *Alcohol: A Social and Cultural History*, Bloomsbury Publishing, 2006. James Nicholls, *The politics of alcohol. A history of the drink*

σμού ως ειδικού κοινωνικού ζητήματος συνδέθηκε με τον υγιεινισμό, δηλαδή την άποψη πως οι ασθένειες στον δυτικό πολιτισμένο αστικό κόσμο προκαλούνται από την παραβίαση της φυσικής ισορροπίας του σώματος και τον συνεπαγόμενο («ηθικό πανικό»). Ουσιαστικά, γεννήθηκε, ή καλύτερα επινοήθηκε μέσα από τις αναπαραστάσεις για τον «πολιτισμό» κατά την εκβιομηχάνιση, ως ένα παθογενές σύστημα που παράγει εκφυλισμένους ανθρώπους.² Επίσης, συνδέθηκε άρρηκτα με το ζήτημα της ατομικής ελεύθερης βούλησης και της αυτοπειθαρχίας εναντίον του («εκφυλισμού») της προσωπικότητας αλλά και του σώματος και κατ' επέκταση της εθνικής «ράτσας».³ Βέβαια, θεωρούταν ότι οι ανώτερες τάξεις γεννήθηκαν με περισσότερη δύναμη θέλησης από τους φτωχούς και, ως εκ τούτου, ο αλκοολισμός αφορούσε πρωτίστως τους τελευταίους.⁴ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η ίδια η φτώχεια ορίζεται εκτός του αστικού πολιτισμικού πλαισίου και οι φτωχοί αντιμετωπίζονται με όρους μορφωτικού, ηθικού και υγιεινιστικού πανικού. Συγκεκριμένα, οι κυρίαρχες τάξεις της Δύσης, φοβισμένες από τον πληθειακό χαρακτήρα του νέου βιομηχανικού προλεταριάτου, θεώρησαν πως αυτό στερείται αυτοελέγχου.⁵ Το κρίσιμο πρόβλημα δεν ήταν οι χαμηλοί μισθοί, αλλά το ανεπαρκές ηθικό πρόταγμα του και άρα η ηθικοποίησή του.⁶ Με άλλα λόγια, ο αντιαλκοολισμός συνδέεται με τους «ηθικούς πανικούς» οι οποίοι εμφανίστηκαν κατά τον 19ο αιώνα μαζί με τον όρο «επικινδυνες τάξεις», για να ορίσουν τους σύγχρονους εφιάλτες της αστικής τάξης.⁷ Η θετικιστική εγκληματολογία τροφοδοτούσε αυτούς

question in England, Manchester University Press, 2013. Jean-Charles Sournia, *A History of Alcoholism*, Οξφόρδη, Basil Blackwell, 1990.

2. Robert A. Nye, *New, Masculinity and Male Codes of Honor in Modern France*, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη, Oxford University Press, 1993, σ. 75-77. Robert A. Nye, «Degeneration, Neurasthenia and the Culture of Sport in Belle Epoque France», *Journal of Contemporary History* 17/1 (1982), σ. 51-68, σ. 58.

3. Daniel Pick, *Faces of degeneration: A European disorder, c. 1848-1918*. No. 15, Κάιμπριτζ, Cambridge University Press, 1989.

4. Mariana Valverde, «“Slavery from within”: The Invention of Alcoholism and the Question of Free Will», *Social History* 22/3 (1997), σ. 251-268.

5. William H. Sewell, *Work and revolution in France. The language of labor from the old regime to 1848*, Κάιμπριτζ, Cambridge University Press, 1980, σ. 226-241.

6. M. P. Holt, *Alcohol: A Social and Cultural History*, ό.π., σ. 60-80, 130. Επίσης, για τις θεωρίες σχετικά με τον εκφυλισμό της εργατικής τάξης βλ. Leo Lucassen, «A brave new world: The left, social engineering, and eugenics in twentieth-century Europe», *International Review of Social History* 55/2 (2010), σ. 265-296.

7. Louis Chevalier, *Labouring Classes and Dangerous Classes in Paris during the First Half of the Nineteenth century*, Λονδίνο, Routledge & Kegan Paul, 1973.

τους ηθικούς πανικούς, προσφέροντας «επιστημονικές» αποδείξεις για φερόμενες απειλές, ενώ παράλληλα πρότεινε λύσεις για την αντιμετώπισή τους. Το έγκλημα και οι κοινωνικές εξεγέρσεις θεωρούνταν συνέπειες της παρακμής των κατώτερων τάξεων στις πόλεις.⁸

Η αυξημένη κατανάλωση αλκοόλ από την εργατική τάξη, στα τέλη του 19ου αιώνα, δεν οφειλόταν στη φτώχεια, αλλά αποτελούσε ένδειξη ευμάρειας και εκμοντερνισμού, όπως δείχνει η περίπτωση της Γαλλίας.⁹ Η Kate Transchel διακρίνει δύο κουλτούρες κατανάλωσης αλκοόλ στη Ρωσία του 19ου αιώνα: την παραδοσιακή αγροτική, όπου η κατανάλωση συνδεόταν με αγροτικές εργασίες και γιορτές υπό κοινοτικό έλεγχο, και τη μοντέρνα αστική, όπου η χαλαρότερη ατμόσφαιρα οδήγησε σε συχνότερη κατανάλωση σε ταβέρνες, συνδεδεμένη με εργασιακές συνήθειες και νέες μορφές πληρωμής, μετασχηματίζοντας την αγροτική παράδοση σε μια νέα εργατική κουλτούρα κατανάλωσης αλκοόλ.¹⁰ Η δημόσια χρήση αλκοόλ στην Ελλάδα άκμασε στα μέσα προς τέλη του 19ου αιώνα, παράλληλα με την υπόλοιπη Ευρώπη. Η άνοδος της οινοπαραγωγής και της οινοπνευματοποιίας ώθησε την κατανάλωση, ενώ το αλκοόλ ενσωματώθηκε σε πλήθος πολιτισμικών εκφράσεων, από τη λογοτεχνία και το θέατρο έως το τραγούδι και την οπερέτα.¹¹ Ωστόσο, απουσιάζει μια έρευνα αντίστοιχη με της Transchel για την ελληνική περίπτωση.

Σε διεθνές επίπεδο, οι ρητορικές εναντίον του αλκοολισμού και το ζήτημα της εγκράτειας στην εργατική τάξη δεν εμφανίστηκαν αποκλειστικά ως «ηθικοί πανικοί» απέναντι στην απειλή των «επικίνδυνων τάξεων». Αντίθετα, συνδέθηκαν με το σοσιαλιστικό όραμα, παρότι αποτελεί ερώτημα κατά πόσο οι σοσιαλιστικές αντιλήψεις θα πρέπει να ενταχθούν στην κατηγορία των «ηθικών πανικών» ή στις «ηθικές ρυθμίσεις» της καθημερινότητας ή, ακόμη, τέλος, στην πειθάρχηση στο πλαίσιο της πολιτικής στρατεύσης. Στο έργο του Edward Thompson οι μεθοδιστές τεχνίτες του 18ου και οι ριζοσπάστες γιακωβίνοι του 19ου αιώνα εχθρεύονται την κατανάλωση αλκοόλ στην ταβέρνα. Ωστόσο, αυτή η ηθική ιδεολογία συνυπάρχει με την κουλτούρα της ταβέρνας και συνδέεται με ριζοσπαστικές παραδόσεις

8. Roger Magraw, *France, 1800-1914*, Pearson Education, 2002, σ. 248-252.

9. Patricia E. Prestwich, «French workers and the temperance movement», *International Review of Social History* 25/1 (1980), σ. 35-52.

10. Kate Transchel, *Under the influence: working-class drinking, temperance, and cultural revolution in Russia, 1895-1932*, University of Pittsburgh Press, 2006, σ. 12-28.

11. Κωστής Γκοτσίνας, «Ένα τελευταίο ποτήρι; Αλκοόλ και αντιαλκοολισμός στην Ελλάδα (1870-1940)» *PIXELS@humanities* 1 (Νοέμβριος 28, 2020), σ. 7, [https://doi.org/10.12681/pixels-h.25319_\(τελευταία_πρόσβαση_22.9.2024\)](https://doi.org/10.12681/pixels-h.25319_(τελευταία_πρόσβαση_22.9.2024)).

όπως ο γαγκωβινισμός και ο προτεσταντισμός.¹² Εξάλλου, κατά τον 19ο αιώνα η προτεσταντική ασκητική ιδεολογία θα λειτουργήσει καταλυτικά στην ανάπτυξη του λόγου περί εγκράτειας και εναντίον του αλκοολισμού. Για αυτό, ρητορικές, θεσμικές πρωτοβουλίες ή πολιτικές δράσεις εναντίον του αλκοόλ θα κυριαρχήσουν πρωτίστως σε προτεσταντικές χώρες.¹³

Η διαμόρφωση των αμιγώς μαρξιστικών αντιλήψεων για το αλκοόλ θα πρέπει να συνδεθεί με τη διαφοροποιημένη στάση των κομμουνιστών απέναντι στον φόβο των αστών για τις επικίνδυνες τάξεις. Το 1848, οι Καρλ Μαρξ και Φρίντριχ Ένγκελς χλεύασαν στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο τους «φανατικούς της εγκράτειας» κατηγορώντας τους ότι «επιθυμούσαν να επανορθώσουν τις κοινωνικές αδικίες χωρίς να απειλήσουν την ύπαρξη της αστικής κοινωνίας».¹⁴ Ωστόσο, οι κομμουνιστικές απόψεις για την εγκράτεια αναπτύσσονται το 1845 στο βιβλίο του Ένγκελς *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία το 1844*. Σε αυτό, για πρώτη φορά, συσχετίζεται η μέθη με τον βιομηχανικό καπιταλισμό υποστηρίζοντας ότι η μη «κανονική» συμπεριφορά των κατώτερων τάξεων σχετίζεται με την αγωνία τους να βρουν διέξοδο από το καπιταλιστικό καθεστώς.¹⁵ Με αυτόν τον τρόπο εισάγεται η θεωρία της καταφυγής στο αλκοόλ ως μια μορφή κοινωνικής απόδρασης.¹⁶ Συνεπώς, ο αλκοολισμός παρουσιάζεται ως ένα αρνητικό επιφαινόμενο που θα μπορούσε να σταματήσει, όταν η καπιταλιστική εκμετάλλευση οδηγηθεί σε ένα τέλος.¹⁷ Πρόκειται για μια κοινωνική ερμηνεία του αλκοολισμού.

Γενικά, η ευρωπαϊκή αριστερά θα διχαστεί στις αρχές του 20ού αιώνα απέναντι στο ζήτημα του αλκοόλ.¹⁸ Ο αντιαλκοολισμός των μαρξιστικών

12. Edward P. Thompson, *The making of the English working class*, Λονδίνο, Penguin Books, 1991, σ. 63, 813-814.

13. Isidor Thorner, «Ascetic Protestantism and alcoholism», *Psychiatry* 16/2 (1953), σ. 167-176.

14. Nikolay Kamenov, *Sober contemporaries for a sober Future: The world of temperance in Bulgaria, 1890-1940*, διδακτορική διατριβή, Swiss Federal Institute Technology, 2017, σ. 33.

15. Φρίντριχ Ένγκελς, *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, τ. Α'-Β', Αθήνα, Μπάουρον, 1974.

16. N. Kamenov, *Sober contemporaries*, ό.π.

17. George E. Snow, «Socialism, Alcoholism and the Russian Working Classes before 1917», Susanna Barrows, Robin Room (επιμ.), *Drinking: Behavior and Belief in Modern History*, Μπέρκλεϋ – Λος Άντζελες – Οξφόρδη, University of California Press, 1991, σ. 243-267, σ. 244.

18. James S. Roberts, «Alcohol, public policy, and the Left: the socialist debate in early twentieth century Europe», *Contemporary Drug Problems* 12 (1985), σ. 309-330.

κομμάτων, παρότι ιδεολογικά αντίθετος με τις υγιεινιστικές αντιλήψεις, επηρεάστηκε από αυτές καταλήγοντας συχνά σε ποικιλία συνθέσεων. Χαρακτηριστικά, οι γάλλοι Σοσιαλιστές και οι βρετανοί Εργατικοί διχάζονταν ανάμεσα σε μια ηθική και κοινωνική ερμηνεία, αλλά και σε ένα πρακτικό διακύβευμα: σε ποιο βαθμό ο αντιαλκοολισμός θα τους αποξένωνε από τα εργατικά στρώματα.¹⁹ Από την άλλη, οι σουηδοί Σοσιαλδημοκράτες τόνιζαν την ανάγκη για υπεύθυνους πολίτες, ιδεολογία που ταίριαζε με την οργάνωση της βιομηχανικής παραγωγής. Ταυτόχρονα, τα εργατικά σωματεία πίστευαν στην ηθική συμπεριφορά, θεωρώντας τη νηφαλιότητα προϋπόθεση για τη συνδικαλιστική οργάνωση,²⁰ ενώ οι σοσιαλιστές συνέδεαν τη νηφαλιότητα με τον ετοιμοπόλεμο σοσιαλιστή.²¹ Συχνά, το αλκοόλ προβαλλόταν ως μηχανισμός καταπίεσης των εργατών.²² Στο ίδιο αντιφατικό πλαίσιο αναπτύχθηκε η αντιαλκοολική ατζέντα στη Σοβιετική Ένωση επηρεάζοντας τους κομμουνιστές του Μεσοπολέμου.²³ Τέλος, το κίνημα της εγκράτειας συνδέθηκε με τον αγώνα των σουφραζετών.²⁴

Η αντιαλκοολική ατζέντα στην Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα

Στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, οι δυτικές νεωτεριστικές αξίες ορίζουν το πρότυπο και το αντίθετο του «πολιτισμένου ανθρώπου». Ο «πολιτισμένος» συνδέεται με μόρφωση, ηθική, κατανάλωση, τεχνολογία και με τον Διαφωτισμό – χαρακτηριστικά που αποδίδονται στην ελληνικότητα και την αστική ελίτ. Ο «μη πολιτισμένος» σχετίζεται με οθωμανικές νοοτροπίες και με τις κατώτερες τάξεις.²⁵ Η υγιεινή, ως προϋπόθεση του

19. Peter Catterall, *Labour and the politics of alcohol: The decline of a cause*, Institute of Alcohol Studies Report, September 2014. Επίσης, P. Prestwich, «French workers», *ό.π.*, σ. 44.

20. Madeleine Hurd, «Liberals, Socialists, and Sobriety: The Rhetoric of Citizenship in Turn-of-the-Century Sweden», *International Labor and Working-Class History* 45 (1994), σ. 44-62, σ. 50-51.

21. Στο ίδιο, σ. 54.

22. Στο ίδιο, σ. 55.

23. Y. Cheng, «From the Enlightenment», *ό.π.*

24. Ian Tyrrell, «Women and Temperance in International Perspective. The World's WCTU, 1880s – 1920s», Susanna Barrows, Robin Room (επιμ.), *Drinking. Behavior and belief in modern history*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 1991, σ. 217-240.

25. Haris Exertzoglou, «The Cultural Uses of Consumption: Negotiating Class,

πολιτισμένου ανθρώπου, προσθέτει ένα ακόμα κριτήριο αστικής ηθικής και κατ' επέκταση στοιχείο απειλής για την κοινωνία και το έθνος.²⁶ Σε αυτό το πλαίσιο, στα τέλη του 19ου αιώνα εμφανίστηκε ο ηθικός πανικός των αστών για την «αληθοποίηση» των φτωχών ανάγοντας τον εκπολιτισμό των «βαρβάρων» του εσωτερικού ως κεντρική στρατηγική, μέσα από φιλανθρωπικές δράσεις και ηθικοποιητικές εκκλήσεις.²⁷

Μέσα σε αυτό το κλίμα διαμορφώνεται «το λεξιλόγιο και το εννοιολογικό πλαίσιο για τη μελέτη» του αλκοολισμού.²⁸ Το 1896 ο ιατρός Μενέλαος Σακκοράφος στα ακαδημαϊκά μαθήματα,²⁹ το 1903 οι Μιχαήλ Κατσαράς και Μιχαήλ Γιαννήρης στο Β' Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο,³⁰ αλλά κυρίως ο νευρολόγος και ψυχίατρος Σιμωνίδης Βλαβιανός με το βιβλίο του *Ο Αλκοολισμός* το 1907 και την αρθρογραφία του από το 1898, εισήγαγαν στην Ελλάδα τις υγιεινιστικές απόψεις για τον αλκοολισμό.³¹ Η *Ψυχιατρική και Νευρολογική Επιθεώρησης* θα δημοσιεύσει πολλές σχετικές μελέτες, κυρίως αλλά όχι μόνο του Βλαβιανού, και θα μεταφράσει άλλες από τη διεθνή βιβλιογραφία. Ο Βλαβιανός σημειώνει πως μέχρι το 1900 ελάχιστος λόγος γινόταν «περί αλκοολισμού εν Ελλάδι». Οι Έλληνες μέχρι τότε θεωρούνταν εγκρατείς και νηφάλιοι, καθώς αγνοούσαν το οινόπνευμα, χρησιμοποιούσαν τη ρακή μόνο για φαρμακευτικούς σκοπούς, ενώ δεν αρέσκονταν «εις τον βίον του καπηλείου». ³² Ο Βλαβιανός ανησυχεί ότι η ανάπτυξη της βιομηχανίας οινοπνευματωδών

Gender, and Nation in the Ottoman Urban Centers During the 19th Century», *International Journal of Middle East Studies* 35/1 (2003), σ. 77-101. Κυρίως βλ. Νίκος Ποταμιάνος, «Της αναίδειας θεάματα». *Κοινωνική ιστορία της Αποκρίας στην Αθήνα, 1800-1940*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2020, σ. 166-167.

26. Γιάννης Γονατίδης, Μαρία Παππά, Λήδα Παπαστεφανάνη, «Επιδημίες και καραντίνα: η υγειονομική πολιτική του ελληνικού κράτους (1821-1909)», *Τα Ιστορικά* 76 (2023), σ. 5-36.

27. Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, ΚΝΕ-ΕΙΕ, 1995, σ. 75-83.

28. Για την εισαγωγή του όρου στην Ελλάδα, βλ. Κ. Γκοτσίνας, «Ένα τελευταίο ποτήρι;», *ό.π.*, σ. 9-11.

29. Μενέλαος Σακκοράφος, *Περί της αιτιολογίας των χρονίων παθών και ιδία περί αλκοολισμού*, εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου, 1897.

30. Κ. Γκοτσίνας, «Ένα τελευταίο ποτήρι;», *ό.π.*, σ. 9.

31. Σιμωνίδης Βλαβιανός, *Ο Αλκοολισμός*, Αθήνησι, εκ των τυπογραφείων του Κράτους, 1907, σ. 37. Σιμωνίδης Βλαβιανός, «Ο Αλκοολισμός», *Ψυχιατρική και Νευρολογική Επιθεώρησης*, τχ. Ε'-ΣΤ' (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1910), σ. 3-157.

32. Σ. Βλαβιανός, *Ο Αλκοολισμός*, *ό.π.*, σ. 39.

ποτών θα οδηγήσει σε αύξηση των καπηλειών και θα προάγει την κουλτούρα κατανάλωσης αλκοόλ.³³ Ακόμη, δεν θεωρεί πρόβλημα την κατανάλωση αλκοόλ στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις, αλλά με την αύξηση της προσβασιμότητας θα επεκταθεί σε όλες τις κατώτερες και ιδίως στην εργατική τάξη. Προτείνοντας μέτρα που εφαρμόζονταν σε δυτικές χώρες, υποστήριξε την απαγόρευση της πώλησης αλκοόλ, την κρατικοποίηση της πώλησης οινοπνεύματος και τον περιορισμό των καπηλειών.

Την ίδια περίοδο, αναπτύσσεται και ο δημόσιος λόγος για τον αλκοολισμό αναπαράγοντας την επιστημονική επιχειρηματολογία. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τη φεμινιστική αρθρογραφία, το αλκοόλ διαφθείρει την υγεία και την ηθικότητα, εξασθενεί τη ζωτικότητα, αυξάνει το έγκλημα, προκαλεί ασθένειες και παραφροσύνη,³⁴ ενώ ο πατέρας των λαϊκών τάξεων φαντάζει τερατώδης, καθώς «ξοδεύει στο ποτό ό,τι έβγαλε όλη την εβδομάδα».³⁵ Οι φεμινίστριες καταλήγουν σε ένα πρόγραμμα που θα προστατεύει τις γυναίκες, ιδιαίτερα των λαϊκών τάξεων, από τους αλκοολικούς άνδρες.³⁶ Επίσης, στη λογοτεχνία εμφανίζονται τα αντίστοιχα μοτίβα, όπως π.χ. στο διήγημα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη με τίτλο *Πατέρα στο σπίτι* (πρώτη δημοσίευση το 1895): ο πατέρας ζώντας στην κραιπάλη θα εγκαταλείψει το σπίτι του. Τέλος, σε εφημερίδες εντοπίζονται άρθρα που υποστήριζαν ακόμη και την απαγόρευση του γάμου για αλκοολικούς.³⁷

Γενικά πάντως, και συγκριτικά με την υπόλοιπη Ευρώπη, η αντιαλκοολική ρητορική είναι πιο ήπια, ενδεχομένως λόγω της μικρής επιρροής των ιατρών και των ψυχιάτρων στη διαμόρφωση δημόσιων πολιτικών. Παράλληλα, ισχυρή εμφανίζεται και η αντίθετη επιχειρηματολογία από ιατρούς, ότι «[τ]ο οινόπνευμα [...] δεν είναι δηλητήριο, αλλά θρεπτικόν στοιχείον χρήσιμον εις την κανονικὴν λειτουργίαν του ανθρωπίνου οργανισμού», προκαλώντας οργισμένες αντιδράσεις.³⁸ Ο Κωστής Γκοτσίνας αποδίδει την απουσία ενός ισχυρού αντιαλκοολικού κινήματος στο ιδιαίτερο οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο της Ελλάδας.³⁹ Σε κάθε περίπτωση, είναι φανερό πως ο κοινωνικός φόβος για τον

33. Στο ίδιο, σ. 49.

34. *Εφημερίς των Κυριών*, 10.6.1901.

35. *Εφημερίς των Κυριών*, 29.11.1897. Έλενα Μιχαλάκου, *Η αναπαράσταση του ανδρισμού από την Εφημερίδα των Κυριών (1887-1907)*, διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 2007, σ. 42.

36. *Εφημερίς των Κυριών*, 15.7.1901.

37. *Εφημ. Καιροί*, 1.2.1901.

38. Κ. Γκοτσίνας, «Ένα τελευταίο ποτήρι», ό.π., σ. 13.

39. Στο ίδιο, σ. 9-16.

αλκοολισμό συνδέεται από τους ειδικούς με την εκβιομηχάνιση και την αύξηση της παραγωγής αλκοόλ, τον εξαστισμό και εν γένει την προλεταριοποίηση του αγροτικού πληθυσμού, αλλά και τη μοντέρνα κουλτούρα διασκέδασης με την αύξηση των χώρων κατανάλωσης.

Η περιορισμένη αντιαλκοολική ατζέντα ελλήνων και ισραηλιτών σοσιαλιστών

Η διασύνδεση του σοσιαλισμού με την αντιαλκοολική ατζέντα αποτελεί μέρος της ιατρικής επιχειρηματολογίας. Χαρακτηριστικά, ο Βλαβιανός, μεταξύ άλλων, συνδέει τη θεραπεία του αλκοολισμού με την ύψωση «της γενικής ευτυχίας διά του καλώς εννοουμένου Σοσιαλισμού», ο οποίος σημαίνει «βελτίωσις της τροφής, ποτών, ύδατος, κατοικίας του εργάτου, έγερσις του μισθού και ελάττωσις των εργατικών ωρών. Δημιουργία νέων διασκέδασεων υγιεινών και κέντρων αναψυχής».⁴⁰ Χαιρετίζει την πρόοδο της γαλλικής Αντιαλκοολικής Ένωσης Σοσιαλιστών, τη ζωνρή αντιαλκοολική προπαγάνδα του σοσιαλιστικού τύπου και την απαγόρευση του αλκοόλ στα εργατικά κέντρα.⁴¹ Πράγματι, οι πρώτες σοσιαλιστικές ομάδες στην Ελλάδα εστιάζοντας στην ηθικοποίηση και τον διαφωτισμό της εργατικής τάξης διαμορφώνουν αντίστοιχες ρητορικές και πρακτικές.

Χαρακτηριστικά, η *Εφημερίδα των Συντεχνιών*, η οποία εκδίδεται από το σωματείο τυπογράφων και συνδέεται πολιτικά μάλλον με τον Κοινωνικό Σύνδεσμο (1891) του Βασιλείου Δουδούμη στην Αθήνα, πίστευε στην εκπαίδευση, τις εκδρομές και τους συλλόγους ως μέσα προς αυτόν τον σκοπό. Οι συντάκτες της διακρίνουν το αλκοόλ ως το σημαντικότερο ελάττωμα των εργατών, χωρίς κάποιο διαχωρισμό σε προϊόντα ζύμωσης ή απόσταξης. Αναζητώντας τα κοινωνικά αίτια κατανάλωσης αλκοόλ, επεδίωκαν την άμεση αντιμετώπισή τους, μέσα από την ίδρυση εργατικών κέντρων.⁴² Σε αυτή τη λογική, ιδρύθηκε το Εργατικό Κέντρο Αθηνών (1910) και ακολούθως το Εργατικό Κέντρο Βόλου – ΕΚΒ (1911), τα οποία σε αυτήν τη φάση ήταν κυρίως μορφωτικές και καλλιτεχνικές λέσχες. Ο Πανεργατικός Σύνδεσμος «Η Αδελφότης», πρόδρομος του ΕΚΒ, περιγράφεται ως «ένα σαλόνι το οποίο θα είνε η λέσχη μας και σχολείο

40. Σ. Βλαβιανός, *Ο Αλκοολισμός*, ό.π., σ. 158.

41. Στο ίδιο, σ. 29.

42. Χαράλαμπος Γκούτος, *Ο συνδικαλισμός στην Αθήνα το 1891*, Αθήνα, Σάκουλα, 2001, σ. 77, 85-86, 89, 90-97. Δημήτρης Ζαζάς, *Η Εφημερίς των Συντεχνιών, Αθήνα 1891*, Αθήνα, Κανάκη, 2015, σ. 10-16.

μας και αναγνωστήριό μας).⁴³ Στην εφημερίδα *Εργάτης* του Βόλου, ο καθηγητής Νικόλαος Χατζηδάκης έθετε ως προγραμματικό καθήκον τον ηθικό εκπολιτισμό των φτωχών, καθώς η ηθική εξύψωση, η μόρφωση και η υιοθέτηση ευγενικών τρόπων θεωρούνταν απαραίτητα για την κοινωνική και οικονομική βελτίωση της εργατικής τάξης. Οι φτωχοί σπαταλούσαν τα λιγοστά χρήματά τους σε διασκέδασεις και μεθύσια, αντί να τα αποταμιεύουν. Συνεπώς, έπρεπε να μορφωθούν, να αγαπήσουν την οικογένεια και τον ήσυχο βίο, όπως γινόταν στη Δανία, όπου οι εργατικές οικογένειες ήταν ευγενικές, μορφωμένες και περνούσαν ποιοτικά τις Κυριακές «χωρίς βρισιές, όρκους, φωνές, κουτσαβακισμούς».⁴⁴ Το εργατικό κέντρο λοιπόν προωθεί ένα σχέδιο εργατικού αυτοεκπολιτισμού: να συνενώσει τους εργάτες και «να τους χειραφετήσει από τη δυστυχία και την κακομοιριά, από την σαπίλα και τη διαφθορά».⁴⁵ Εκεί θα μαζεύονται οι «εργάτες κάθε ισναφιού, αποφεύγοντες κάθε άλλο κέντρον και ασχολίες που [...] διαφθείρουν υλικώς και ηθικώς». Θα συζητούν με ομόνοια και λογική «παίρνοντας το αναψυχτικό μας, αντί να πηγαίνουμε στις ταβέρνες, εκεί θα μεταδίδουμε ο ένας στον άλλο το βάσανό μας και τον πόνο μας, εκεί θα συνδεθούμε, θα αδελφωθούμε και θα νοιώσωμε τη μεγάλη σημασία της αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας.»⁴⁶ Για παράδειγμα, ο δημοκρατικός γιατρός Δημήτρης Σαράτσης, διευθυντής νοσοκομείων και δημοτικός σύμβουλος στον Βόλο, εισηγητής της ίδρυσης του Παρθεναγωγείου και πρωταγωνιστής στην ίδρυση του Εργατικού Κέντρου, ανέλαβε σειρά διαλέξεων για τον αλκοολισμό, προφανώς με ανάλογο περιεχόμενο.⁴⁷ Συνεπώς, μια σειρά από ηθικές επιταγές προβάλλονται ως ουδέτερος επιστημονικός λόγος και παρουσιάζονται ως σοσιαλιστικός λόγος. Ωστόσο, αυτή η ηθική παραίνεση συνιστά χαρακτηριστικό παράδειγμα αστικού πατερναλισμού, χωρίς εν τέλει να είναι γνωστή η πραγματική επίδραση στον εργατικό κόσμο, καταδεικνύοντας τον πατερναλιστικό χαρακτήρα του πρώιμου ελληνικού σοσιαλισμού.

Την ίδια περίοδο, η εφημερίδα *Εργάτης της Σμύρνης* δημοσίευσε μια σειρά άρθρων με τίτλο «Πώς μας βλάπτει ο Αλκοολισμός», υιοθετώντας την υγιεινιστική ορολογία του Magnus Huss. Ο ιατρός Ισ. Τατσόγλου, συ-

43. Νίτσα Κολιού, *Οι ρίζες του εργατικού κινήματος και ο εργάτης του Βόλου*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1988, σ. 79.

44. Εφημ. *Εργάτης*, 19.1.1908.

45. Ν. Κολιού, *Οι ρίζες του εργατικού κινήματος*, ό.π., σ. 123.

46. Στο ίδιο, σ. 116.

47. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Αθήνα, Μπουκουμάνη, 1972, σ. 139.

νεργάτης της *Ψυχιατρικής και Νευρολογικής Επιθεώρησης* και μεσοπολεμικά διευθυντής στο Δημόσιο Ψυχιατρικό Νοσοκομείο, τονίζει ότι η μάχη κατά του αλκοολισμού ξεκίνησε επίσημα και σοβαρά το 1852 από τον Huss και συνεχίζεται με επιτυχία σε όλη την Ευρώπη και την Αμερική.⁴⁸ Αναφέρεται στη διάκριση μεταξύ «οξέος και χρονικού» αλκοολισμού, περιγράφοντάς τον ως σωματική και κοινωνική αρρώστια με συνέπειες τόσο για τον αλκοολικό όσο και για τους γύρω του. Επισημαίνει τη σχέση του με την αύξηση της βίας και της επιθετικότητας, επικαλούμενος την άποψη του διευθυντή του Αστυνομικού Νοσοκομείου, γάλλου ψυχιάτρου Paul Garnier, ο οποίος με το βιβλίο του *La Folie à Paris [Η τρέλα στο Παρίσι]* καθόρισε την κοινωνική και ιατρική αντίληψη της εποχής για τον αλκοολισμό.⁴⁹ Αναφέρεται στη μελέτη του σοσιαλιστή καθηγητή Edmond-Marius Grasset, που συνδέει το «χρόνιο ποτό» με την τρέλα.⁵⁰ Συνοψίζει τις αρρώστιες που συνδέονται με τον αλκοολισμό: δυσπεψία, αρτηριοσκληρωση, φυματίωση κ.λπ.⁵¹ Αναφέροντας τον γερμανό φρενολόγο καθηγητή Emil Kraepelin, έναν από τους πλέον επιδραστικούς πολέμιους του αλκοολισμού,⁵² τονίζει τα προβλήματα των συζύγων των αλκοολικών. Παρόλο που δεν απορρίπτει εντελώς την κατανάλωση αλκοόλ λόγω της θεραπευτικής αξίας, υπογραμμίζει ότι «είναι πάντα φαρμάκι φοβερό». ⁵³ Οι προτάσεις αφορούν την ίδρυση ασύλων για αλκοολικούς και τη θέσπιση εμποδίων στη χρήση αλκοόλ από την κυβέρνηση.⁵⁴ Η επίδραση από τη γαλλική μπροσούρα του Marcel Granet, στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια, είναι εμφανής. Και σε αυτό το έντυπο πάντως, ο υγιεινιστικός αστικός επιστημονικός λόγος με τη μορφή πατερναλιστικών παραινήσεων κυριαρχεί.

Το 1909 στη Θεσσαλονίκη ιδρύθηκε η Σοσιαλιστική Ομοσπονδία (Φεντερασιόν) και η Λέσχη της λειτουργούσε στο μοντέλο των εργατικών κέντρων.⁵⁵ Η περίπτωση της διαφέρει σε σχέση με τα προηγούμενα

48. Εφημ. *Εργάτης* [Σμύρνη], 7.9.1908.

49. Patricia E. Prestwich, «Drinkers, Drunkards, and Degenerates: The Alcoholic Population of a Parisian Asylum, 1867-1914», *Histoire Sociale / Social History* 27/54 (1994), σ. 321-335, σ. 323.

50. Εφημ. *Εργάτης* [Σμύρνη], 9.9.1908.

51. Εφημ. *Εργάτης* [Σμύρνη], 11.9.1908.

52. W. G. Jilek, «Emil Kraepelin and comparative sociocultural psychiatry», *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience* 245 (1995), σ. 231-238.

53. Εφημ. *Εργάτης* [Σμύρνη], 11.9.1908, 25.9.1908.

54. Εφημ. *Εργάτης* [Σμύρνη], 9.11.1908.

55. Αντώνης Λιάκος, *Η σοσιαλιστική εργατική ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η σοσιαλιστική νεολαία*, Αθήνα, Παρατηρητής, 1990.

εγχειρήματα, διότι συνιστά μια πραγματική εργατική οργάνωση και αποτυπώνει εναργέστερα μια συμμαχία σοσιαλιστών διανοουμένων και ριζοσπαστικοποιημένων εργατών. Στο καταστατικό της μεταξύ άλλων αναφέρεται πως σκοπός της είναι «να εντείνει την προπαγάνδα κατά του αλκοολισμού, ο οποίος αποκτηνώνει τους εργάτες και τους καθιστά ασυμειδήτους». Σε αυτό το πλαίσιο, προάγεται «η διοργάνωση αθλητικών παιδιών, εκδρομών, ψυχαγωγικών εορτών, διαφόρων μαθημάτων, διαλέξεων, τμημάτων προπαγάνδας».⁵⁶ Η Φεντερασιόν κυκλοφόρησε άρθρα, ιδιαίτερα την περίοδο των εβραϊκών εορτών του Πάσχα (Μάρτιος-Απρίλιος), τονίζοντας τη ζημιά που προκαλεί το αλκοόλ και πώς ωφελείται η αστική τάξη από αυτό. Η εφημερίδα της *La Solidaridad Ovradera* γράφει εναντίον του αλκοόλ τον Μάρτιο του 1911: «Το βράδυ, όταν αυτοί (οι εργάτες) τελείωναν την εργασία τους, έτρεχαν στις ταβέρνες με τα διάφορα είδη ποτών και γέμιζαν το στομάχι τους με αλκοόλ. Αυτό το τρομερό δηλητήριο παραλύει το μυαλό, εξαχρειώνει και αδυνατίζει το άτομο [...]» Ωστόσο, διακρίνει και κάποια θετικά στοιχεία: «είναι αλήθεια ότι ένα ποτήρι ούζο καταπραΰνει, αλλά μόνο σε μερικές περιπτώσεις».⁵⁷ Τον Απρίλιο του 1911, η εφημερίδα *Journal del Lavorador* δημοσιεύει άρθρο με τίτλο «Το αλκοόλ και οι εργάτες», επισημαίνοντας τη διαδεδομένη κατανάλωση αλκοόλ μεταξύ των εργαζομένων. Οι εργάτες, όταν αποχωρούν από τη δουλειά ή στις διακοπές καταφεύγουν, «τρέχουν στη Mehana [μπαρ στην τουρκική γλώσσα] και πίνουν μεγάλες ποσότητες αλκοόλ, κυρίως ρακί και κονιάκ». Επισημαίνονται οι επιπτώσεις της κατανάλωσης αλκοόλ, καθώς «βλάπτει τα μυαλά και τα σώματα των εργαζομένων». Επιπλέον, αναφέρεται η ηθική διάσταση, καθώς το αλκοόλ καθιστά τους εργάτες μη σοβαρούς, όταν «πέφτουν και κάνουν ανοησίες οι οποίες βλάπτουν τους ίδιους, τις οικογένειές τους και ολόκληρη την εργατική τάξη».⁵⁸ Τον Απρίλιο του 1913 η εφημερίδα *Avanti* δημοσιεύει άρθρο με τίτλο «Ενάντια στον αλκοολισμό». Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, «εκείνοι που είναι εθισμένοι στο αλκοόλ είναι οι φτωχότεροι που βρίσκουν καταφύγιο σε αυτό και εκεί αφήνουν τα χρήματά τους, την υγεία τους και το μυαλό τους».⁵⁹ Από μια άλλη πλευρά, η συντεχνία των εβραίων αχθοφόρων πλήρωνε τα μέλη της για μια φιάλη ούζο τη

56. Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Α', *Οι σοσιαλιστές διανοούμενοι και η πολιτική λειτουργία της πρώιμης κοινωνικής κριτικής (1875-1907)*, Αθήνα, Γνώση, 1995, σ. 377.

57. Εφημ. *La Solidaridad Ovradera*, 31.3.1911.

58. «Το αλκοόλ και οι εργάτες», εφημ. *Journal del Lavorador*, 7.4.1911.

59. «Ενάντια στον αλκοολισμό», εφημ. *Avanti*, 7.4.1913.

βδομάδα από το ταμείο της. Για αυτό ίσως, οι βούλγαροι «στενοί» Σοσιαλιστές,⁶⁰ κατηγορούσαν τη Λέσχη της Φεντερασιόν ότι είχε ξεπέσει σε «καπηλείο», ενώ «το κύριο έργο της», δηλαδή «η σοσιαλιστική διαπαιδαγώγηση», έχει εγκαταλειφθεί.⁶¹

Ένας από τους εισηγητές των υγιεινιστικών ιδεών στην Ελλάδα είναι ο σοσιαλιστής Πλάτωνας Δρακούλης. Μολονότι εστιάζει στην κρεατοφαγία και όχι στον αλκοολισμό, θα καθορίσει τον υγιεινιστικό προσανατολισμό του πρώιμου ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος.⁶² Από την ομάδα του θα προκύψει η Σοσιαλιστική Ένωση του Παναγή Δημητράτου. Στα 1916 ο Φραγκίσκος Τζουλάτι, ανιψιός του Δρακούλη, μαζί με άλλους φοιτητές ίδρυσαν τη Σοσιαλιστική Νεολαία Αθήνας ως νεολαία της οργάνωσης του Δημητράτου. Το άρθρο 2 του καταστατικού όριζε πως σκοπός της είναι να διοργανώσει και εκπαιδεύσει τα μέλη της «με μαθήματα σοσιαλιστικά, εγκυκλοπαιδικά, φιλολογικά, καλλιτεχνικά» να βοηθήσει «την σωματική ανάπτυξιν των νέων με γυμναστικές ασκήσεις, εκδρομάς, παιδιάς», με σκοπό «να δημιουργηθή νεολαία υγιής στο σώμα και το πνεύμα και ικανή ν' αναλάβη τον σοσιαλιστικόν αγώνα» και, τέλος, «να εργασθή δραστηριότατα κατά του αλκοολισμού που αποκτηνώνει την εργατική τάξιν».⁶³ Η ομάδα αυτή θα συνεργαστεί με την Φεντερασιόν και μαζί θα πρωταγωνιστήσουν στην ίδρυση του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας (ΣΕΚΕ), το 1918. Από τον κύκλο Τζουλάτι θα προκύψει αργότερα η αρχαιομαρξιστική οργάνωση. Την ίδια περίοδο, ο Νικόλαος Γιαννιός, ο οποίος αρχικά είχε συνεργαστεί με τον Δρακούλη, στα 1912 ίδρυσε τη Σοσιαλιστική Νεολαία του δικού του Σοσιαλιστικού Κόμματος, με σκοπό «την πνευματικήν και σωματικήν ανάπτυξιν των μελών του, και προπαντός την σοσιαλιστικήν των μόρφωσιν» και για «να προετοιμάση κατηχητάς για τον σοσιαλιστικόν αγώνα, και να πολεμήση τον αλκοολισμόν των νέων εργατών».⁶⁴

Μέχρι την ίδρυση του ΣΕΚΕ, οι έλληνες και ισραηλίτες σοσιαλιστές θεωρούσαν το αλκοόλ ως ένα σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα, ειδικά για

60. Για τους βούλγαρους στενούς Σοσιαλιστές βλ. Joseph Rothschild, *The Communist Party of Bulgaria: Origins and Development, 1883-1936*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1959, σ. 30-31, 212-219.

61. Άκης Αποστολίδης, Αλέξανδρος Δάγκας, *Η Σοσιαλιστική Οργάνωση «Φεντερασιόν» Θεσσαλονίκης, 1909-1918. Ζητήματα γύρω από τη δράση της*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σ. 58-66.

62. Έρευνα, 29 Ιουλίου 1912. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, ό.π., σ. 152.

63. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, ό.π., σ. 272.

64. Στο ίδιο, σ. 158.

την εργατική τάξη. Όλα τα μέτρα των γιατρών περιλαμβάνονται στις προτάσεις και των σοσιαλιστών. Ένα κρίσιμο ερώτημα είναι αν ο κοινός αυτός λόγος προέρχεται από αμοιβαία ανταλλαγή ή αν δανείζονται οι μεν από τους δε. Οι δημοκρατικοί γιατροί με κοινωνικές ανησυχίες ενδιαφέρονται για αυτήν την επαφή, καθώς είναι μέρος της ατζέντας τους. Από την άλλη, οι σοσιαλιστές της εποχής, κυρίως μεσοαστοί ή μικροαστοί διανοούμενοι, φαίνεται να επηρεάζονται λόγω της κοινής ταξικής οπτικής. Πρόκειται για ένα κοινό στρώμα μορφωμένων ανθρώπων με παρόμοιες ιδέες, γνωστό ως «Bildungsbürgertum» στα γερμανικά, με καθοριστική επιρροή στα πολιτικά και πολιτιστικά δρώμενα.⁶⁵ Ωστόσο, η επίδραση στην καθαυτό εργατική τάξη παρέμενε μάλλον ζητούμενο. Σε αντίθεση με άλλες χώρες, δεν υπήρξε έντονη εκδοτική ή οργανωτική δράση. Οι σοσιαλιστές δεν ίδρυσαν αντιαλκοολικές εταιρίες και προώθησαν την εγκράτεια μόνο σε εργατικά κέντρα, σοσιαλιστικές ομάδες και εκδρομικούς συλλόγους. Έτσι, το ζήτημα του αλκοολισμού δεν έγινε προτεραιότητα στη σοσιαλιστική ατζέντα και αντιμετωπιζόταν μαζί με άλλα κοινωνικά ζητήματα, στο πλαίσιο του εργατικού εκπολιτισμού.

Η κουλτούρα του αλκοόλ και το περιορισμένο σοσιαλιστικό ενδιαφέρον για τον αντιαλκοολισμό

Η εστίαση των σοσιαλιστών και διανοουμένων στην Ελλάδα στο αλκοόλ μοιάζει περισσότερο με αυτή των Γάλλων παρά των Σουηδών, πιθανώς λόγω παρόμοιας κουλτούρας κατανάλωσης αλκοόλ. Ο Τατσόγλου προσφέρει μια ερμηνεία με βάση τη διάκριση σε προϊόντα ζύμωσης ή απόσταξης: «βέβαιο είναι πως το κακό δεν είναι τόσο μεγάλο [...] όσο στην Ευρώπη γιατί ο λαός μας δε συνηθίζει [...] στα φαρμακερά σπύρτα όπως στην Ευρώπη που συνηθίζει ο κόσμος να σβύνη τη δίψα του με το αφέντι, το ουίσκι, το μπράντυ και άλλα τέτοια ποτά». Βέβαια, ο αρθρογράφος θεωρεί πως και στην Ελλάδα το «κακό προχωρεί».⁶⁶ Με άλλα λόγια, η κατανάλωση κρασιού, ως μέρος της ελληνικής παράδοσης, μόνο υπό προϋποθέσεις μπορεί να εξελιχθεί σε σοβαρό πρόβλημα. Πάντως, οι έλληνες και ισραηλίτες σοσιαλιστές απέφευγαν να συνδέσουν τη δράση τους με τις ταβέρνες, παρά τον σημαντικό ρόλο τους στην πολιτική ζωή της χώρας. Αντ' αυτού, όπως και οι ευρωπαϊοί ομόλογοί τους, ταύτιζαν τη δράση τους

65. James S. Roberts, *Drink, Temperance and the Working Class in Nineteenth Century Germany*, Routledge, 2019.

66. Εφημ. *Εργάτης* [Σμύρνη], 11.9.1908.

με τα καφενεία του αθηναϊκού κέντρου ή της Θεσσαλονίκης,⁶⁷ τα οποία αποτελούσαν μια μοντέρνα εκδοχή της ανδρικής διασκέδασης.⁶⁸ Αυτή η εξαίρεση των καφενείων, παρότι σέρβιραν και αυτά αλκοόλ, υποδεικνύει πως το πρόβλημα μάλλον δεν ήταν το αλκοόλ, αλλά η μορφή διασκέδασης.

Στα τέλη του 19ου αιώνα, η βιομηχανία αλκοόλ (οινοποιία, ζυθοποιία, οινόπνευμα) παρουσίαζε σημαντική ανάπτυξη. Παράλληλα, μια σειρά από κοινωνικοπολιτισμικές αλλαγές, η διαχείριση του ελεύθερου χρόνου και η ανάδυση νέων μορφών διασκέδασης, όπως οι ταβέρνες, τα καπηλεία και τα ζυθοπωλεία, ευνόησαν την κατανάλωση αλκοόλ.⁶⁹ Από το 1879 έως το 1887, τα οινοπωλεία στην Αθήνα αυξήθηκαν από 288 σε 475.⁷⁰ Βέβαια, από το 1870 ως το 1896 ο πληθυσμός της Αθήνας αυξήθηκε πάνω από 100%.⁷¹ Τα «κρασοπουλιά» (οινοπωλεία) λειτουργούσαν ως πολιτικά στέκια, με τους οινοπώλες να ασκούν ρόλο «πολιτικού πράκτορα και κομματάρχη».⁷² Ταυτόχρονα, εμφανίζονται και τα ζυθοπωλεία, τα οποία εκφράζουν μια πιο δυτικότερη κουλτούρα διασκέδασης,⁷³ ενώ φαίνεται πως η παρουσία τους διευρύνεται μετά το 1922.⁷⁴ Από αυτήν την άποψη, στην Αθήνα η κατανάλωση αλκοόλ δεν αποτελεί ένδειξη φτώχειας και προσήλωση στην παράδοση, αλλά μάλλον ευμάρειας και εκμοντερνισμού των λαϊκών συνηθειών. Το 1931, ο υπουργός Εξωτερικών Ανδρέας Μιχαλακόπουλος υποστήριξε ότι η κρίση στην Ελλάδα δεν ήταν χειρότερη από άλλες χώρες, παρουσιάζοντας στατιστικά που έδειχναν αύξηση στην κατανάλωση καπνού, αλκοόλ και στα εισιτήρια θεάτρων και κινηματογράφων.⁷⁵ Βέβαια, στα λαϊκά στρώματα υπάρχουν διαβαθμίσεις, από την αθλιότητα έως τη «νοικοκυρεμένη φτώχεια» και τη σχετική ευμάρεια.⁷⁶

67. Νίκος Ποταμιάνος, *Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας: μαγαζάτορες και βιοτέχνες 1880-1925*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2011, σ. 349. Αβραάμ Μπεναρόγια, *Ελπίδες και Πλάνες*, Αθήνα, Στοχαστής, 1989, σ. 48.

68. Ηλίας Πετρόπουλος, «Το καφενείο και ο κόσμος του», *Επτά Ημέρες*, εφημ. *Η Καθημερινή*, 15.2.1998.

69. Κ. Γκοτσίνας, «Ένα τελευταίο ποτήρι», *ό.π.*, σ. 4, 6.

70. Ν. Ποταμιάνος, «Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη», *ό.π.*, σ. 219.

71. Στο ίδιο, σ. 35.

72. Στο ίδιο, σ. 689.

73. Στο ίδιο, σ. 762, 765.

74. Μόλις το 1919 εμφανίζονται οι ζυθοπώλες να συνιστούν σύλλογο με 80 μέλη, ενώ το 1887 λειτουργούσαν μόλις 19 ζυθοπωλεία έναντι 475 οινοπωλείων. Στο ίδιο, σ. 344, 141.

75. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 16.8.1931.

76. Ν. Ποταμιάνος, «Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη», *ό.π.*, σ. 84.

Κατά τη δεκαετία του 1910, η δημοσιογραφική ματιά εστιάζει στα «οινομαγειρεία» της Αθήνας ως χώρους απολίτιστης ανατολίτικης συμπεριφοράς, ενώ η κατανάλωση κρασιού θεωρείται παράγοντας βίας. Κυρίως στιγματίζεται η λαϊκή κουλτούρα της ταβέρνας και όχι οι ιατρικές συνέπειες του αλκοόλ.⁷⁷ Η λαϊκότητα ερμηνεύεται ως ταξική κουλτούρα χωρίς όρια στις ανθρώπινες ορμές, καλώντας παράλληλα για αστικό εκπολιτισμό των ηθών. Όπως παρατηρείται στη Μόσχα, για να χρησιμοποιήσουμε τη μελέτη της Transchel,⁷⁸ η έλλειψη χώρου στα σπίτια ωθούσε τους άνδρες σε ταβέρνες και οινομαγειρεία, που λειτούργησαν ως πρόχειρα παραπήγματα στις γειτονιές. Στην Πλάκα, στου Ψυρρή και στον Πειραιά τα στέκια των φτωχών αποτελούσαν ζώνες κατανάλωσης εντός του οικιστικού ή εργασιακού χώρου. Για παράδειγμα, ο δημοσιογράφος που σχολιάζει αρνητικά την κουλτούρα της ταβέρνας, κατοικεί ακριβώς δίπλα από το οινομαγειρείο και για αυτό ενοχλείται από τη φασαρία. Η γειτνίαση όμως κατοικίας και ταβέρνας καθιστούσαν τις παραβατικές συμπεριφορές εύκολα παρατηρήσιμες από τον ίδιο και άρα ελέγξιμες κοινωνικά και ηθικά. Αντίστοιχα, στη Θεσσαλονίκη, μετά την πυρκαγιά του 1917, στην πλατεία Ιπποδρομίου έχουν διαμορφωθεί δύο σειρές παράγκες, οι οποίες λειτουργούν ως ταβέρνες και μαγειριά, με πελατεία εργάτες και φαντάρους, όπου καταναλώνεται ούζο και ρετσίνα με συνοδεία από λατέρνες, τραγούδια, ενώ ο χώρος λειτουργεί και σαν νυφοπάζαρο, με τα κορίτσια να κοιτούν στα γύρω παράθυρα.⁷⁹ Ακόμη, και στην Μπάρα, την παραβατική ζώνη διασκέδασης στα δυτικά της Θεσσαλονίκης, ή αντίστοιχα στη Δραπετσώνα για τον Πειραιά, το παράδειγμα δεν αλλάζει.⁸⁰ Με άλλα λόγια, στην Ελλάδα οι αντρικές πρακτικές γλεντιού τοποθετούνται στο επίκεντρο και όχι στο περιθώριο της κοινωνικότητας των λαϊκών στρωμάτων. Το ζεστό κλίμα και η ύπαρξη αυλών, δρόμων και γειτονιών επέτρεπαν στις οικογένειες να περνούν τον ελεύθερο χρόνο τους σε εξωτερικούς χώρους. Ο ανδρικός πληθυσμός κοινωνικοποιούταν και διασκέδαζε κοντά στην οικία ή στη γειτονιά. Επίσης, πολλά οινοπωλεία και ταβέρνες ήταν σε εξωτερικό χώρο. Συνεπώς, οι ανδρικές συμπεριφορές ήταν πιο δημόσιες καθιστώντας τις ορατές και ελεγχόμενες από την κοινότητα. Άρα, ο στενός κοινωνι-

77. Εφημ. *Αμυνα*, 2.6.1920.

78. K. Transchel, *Under the influence*, ό.π.

79. Εφημ. *Φως*, 20.3.1918.

80. Κώστας Τζιάρας, *Το Κόκκινο και το Γκριζο. Φτώχεια και πολιτική στη Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2023, σ. 331-370. Ελένη Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα 1922-1967. Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*, Αθήνα, ΕΙΕ, 2019.

κός έλεγχος που χαρακτηρίζει τον παραδοσιακό αγροτικό συμποσιασμό, η απουσία του οποίου επέτρεψε, σύμφωνα με την Transchel, την ανάδυση του αστικού αλκοολισμού στη Ρωσία, δεν εκλείπει ολοκληρωτικά στην Ελλάδα.⁸¹ Η συνθήκη αυτή μας επιτρέπει είτε να εξηγήσουμε την απουσία, με βάση τις τότε παρατηρήσεις των ειδικών, έκτασης του φαινομένου του αλκοολισμού ή να ερμηνεύσουμε την περιορισμένη ανάγκη να στηλιτευτεί ο ανδρικός αλκοολισμός ως μια τεράστια παθογένεια. Επίσης, κατά τον Μεσοπόλεμο, ο δημόσιος συμποσιασμός κυριάρχησε στις λαϊκές γειτονιές, ιδιαίτερα στις προσφυγικές. Η τοπική κοινότητα παρέμενε παρεμβατική, θέτοντας όρια στην κατανάλωση του αλκοόλ, χωρίς να το δαιμονοποιεί. Συνεπώς, μια υπόθεση προς περαιτέρω διερεύνηση είναι ότι το πρόβλημα του «αστικού πανικού» δεν ήταν το αλκοόλ, αλλά η λαϊκή κουλτούρα του γλεντιού.⁸² Πιθανότατα, αυτή η διαχρονική σχέση των εργατών με τον συμποσιασμό καθόρισε τη χαλαρή στάση των μελών του ΚΚΕ απέναντι στην αντιαλκοολική ατζέντα. Για παράδειγμα, το 1927 αναφέρεται πως στην Καβάλα χιλιάδες καπνεργάτες επιδεικτικά κρατούσαν τον Ριζοσπάστη όταν σχολούσαν, και το βράδυ έπιναν ούζο με μεζέ στα μαγαζιά, με συνοδεία μουσικής. Η σύνδεση του πολιτικού ριζοσπαστισμού με τις λαϊκές πρακτικές γλεντιού και κατανάλωσης αλκοόλ είναι προφανής.⁸³

Η μπροσούρα του Αρδίτη και ο αντιαλκοολισμός του ΣΕΚΕ: μια εξαίρεση

Σε αντίθεση όμως με την παραπάνω εικόνα, τον Ιούλιο 1919 το Εκδοτικό Τμήμα των Νεολαίων ΣΕΚΕ θα κυκλοφορήσει την μπροσούρα *Ο Αλκοολισμός*, με συντάκτη τον ισραηλίτη Αλμπέρτο Αρδίτη, παλιότερα εκδότη της εφημερίδας της Φεντερασιόν. Η μπροσούρα μοιάζει με

81. K. Transchel, *Under the influence*, ό.π., σ. 12-28.

82. Για τα παραπάνω βλ. Kostas Paloukis, «Marking the Political, Cultural and Spatial Boundary Lines of the Working-class in Interwar Period: the Neighbourhood of Peristeri, Athens», Leda Papastefanaki, Nikos Potamianos (επιμ.), *Labour History in the Semi-periphery: Southern Europe, 19th-20th centuries*, Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2020. Μενέλαος Χαραλαμπίδης, «Πρόσφυγες και γηγενείς στη μεσοπολεμική Αθήνα. Πτυχές μιας δύσκολης συνύπαρξης», Αρτέμις Ψαρομήλιγκος, Βασιλική Λάζου (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα. Εγκατάσταση και ενσωμάτωση. Η Ιστορία της Μικράς Ασίας*, εφημ. *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα 2011, σ. 19-31. Επίσης, Στάθης Δαμιανάκος, *Κοινωνιολογία του ρεμπέτικου*, Αθήνα, Πλέθρον, 2001. Ε. Κυραμαργιού, *Δραπέτσωνα 1922-1967*, ό.π.

83. Εφημ. *Μακεδονικά Νέα*, 5.9.1927.

ελεύθερη διασκευή μιας έκδοσης του 1911 από το γαλλικό σοσιαλιστικό κόμμα, γραμμένη από τον κοινωνιολόγο Marcel Granet και τίτλο *Contre l'alcoolisme - un programme socialiste*, Les Cahiers du Socialisme, τ. 11.⁸⁴ Ο συγγραφέας τονίζει πως ο αλκοολισμός «δεν μπορεί ν' αφήσει αδιάφορους [...] τους σοσιαλιστές» αλλά και «όλους εκείνους που αγαπάνε το λάο», φράση που αντανακλά την εξωτερική και από τα πάνω οπτική των σοσιαλιστών διανοουμένων. Ο εκπολιτισμός και η ηθικοποίηση της εργατικής τάξης κυριαρχούν. Ο σοσιαλισμός συνδέεται άμεσα με την υλοποίηση μίας «ανθρωπότητας αξιοπρεπούς, γερής και όχι εκφυλισμένης», την οποία οφείλει να κατακτήσει το προλεταριάτο με τις δικές του δυνάμεις. Παρότι αναγνωρίζεται η κατανάλωση αλκοόλ από όλες τις τάξεις, ο αλκοολισμός θεωρείται πως πλήττει δυσανάλογα την εργατική τάξη, φέρνοντας σε αυτήν «τις μεγαλύτερες καταστροφές». Διακρίνει διαφορετικές ταξικές συνήθειες, με τους εργάτες να προτιμούν ρακί και αφέντι και τους πλούσιους σαμπάνια. Η κατανάλωση αλκοόλ δεν θεωρείται παραδοσιακή, αλλά «ο αλκοολισμός ακολουθεί τον καπιταλισμό, όπως ο ίσκιος το διαβάτη».⁸⁵ Πρόκειται προφανώς για αντιγραφή της γαλλικής έκδοσης, χωρίς να έχει σχέση με την εγχώρια πραγματικότητα.

Η μπροσούρα αποτελεί μια χαρακτηριστική σύνθεση μαρξίζουσας κοινωνικής ερμηνείας με υγιεινιστικές θεωρίες για τον αλκοολισμό. Οι εργάτες παραδέχονται με ενοχές την κακή τους συνήθεια, αλλά την εξηγούν ως μια μορφή θεραπείας, μετά από μια δύσκολη εργασιακή ημέρα: «Τι τα θέλετε; Το σπύρτο μάς είναι αναγκαίο. Μας ξαναδίνει τις δυνάμεις που χάνουμε σε μια δουλειά αποχτηνωτική, κουραστική και πολλές φορές καταστρεπτική για την υγεία μας». Οι δυσκολίες και οι άθλιες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης οδηγούν τους εργάτες να αναζητήσουν καταφύγιο στην ταβέρνα, όπου το ρακί τούς προσφέρει λήθη από «όλες τις φροντίδες» και «λίγο κέφι». Γι' αυτό, οι εργάτες απαντούν στους κήρυκες της εγκράτειας: «Μη μιλάτε κατά του αλκώλ. Κι αν δεν υπήρχε, θα έπρεπε να το εφεύρουμε, γιατί αλαφρώνει τις δυστυχίες μας και μας παρηγοράει στις περισσότερες θλίψεις μας».⁸⁶

84. Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Β', *Ιδέες και κινήσεις για την οικονομική και πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης (1907-1925)*, μέρος Β', *Από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ*, Αθήνα, Γνώση, 1995, σ. 24.

85. Αλμπέρτο Αρδίτη, *Ο Αλκοολισμός*, Αθήνα, Εκδοτικό Τμήμα των Νεολαίων ΣΕΚΕ, 1919.

86. Στο ίδιο, σ. 4.

Στη συνέχεια, εξετάζονται οι αρνητικές επιπτώσεις στην υγεία, τη φυσική κατάσταση και την ηθική. Ο αλκοολισμός παρουσιάζεται ως μια αδιέξοδη κατάσταση: η δυστυχία οδηγεί στον αλκοολισμό και ο αυτός με τη σειρά του φέρνει περισσότερη δυστυχία και ανηθικότητα. Ως εκ τούτου, ο σοσιαλισμός οφείλει να αντιμετωπίζει το αλκοόλ εχθρικά, καθώς προσβύει μια ανώτερη ηθική. Η σοσιαλιστική ουτοπία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον αντιαλκοολισμό, αφού «το σοσιαλιστικό προλεταριάτο εργάζεται για τον σκοπό του όταν πολεμάει τον αλκοολισμό». Αυτόν τον αγώνα η εργατική τάξη τον δίνει σε δύο μέτωπα: ενάντια στον «εξωτερικό εχθρό», τον καπιταλισμό που την εκμεταλλεύεται, και ενάντια στον εσωτερικό εχθρό «των ελαττωμάτων, των ψεύτικων αναγκών». ⁸⁷ Η εργατική τάξη καλείται λοιπόν να εμπλακεί σε μια διαδικασία αυτοεκπολιτισμού τιθασεύοντας τις ελαττωματικές ενορμήσεις και αποκτώντας συνείδηση των πραγματικών αναγκών.

Ακολούθως, αμφισβητείται η ιδέα ότι σε μικρές ποσότητες το αλκοόλ είναι ωφέλιμο ⁸⁸ απαντώντας σε συγκεκριμένες απόψεις με υγιεινιστικό υπόβαθρο. ⁸⁹ Αντίθετα, «οι καταστροφές του αλκοόλ» είναι μεγαλύτερες, καθώς σύμφωνα με τις βιολογικές μελέτες «γεράζει κι' αδυνατίζει» και είναι «δηλητήριο για τη διάνοηση» καθώς «κάνει τον άνθρωπο να εκτελεί πράξεις απερίσκεπτες και ξυπνάει βλαβερά ένστικτα». Ο αλκοολικός υποφέρει από νευρολογικές και νοητικές διαταραχές. Αυτό φαίνεται στην αύξηση των αυτοκτονιών, «τη μεγάλη αύξηση της τρέλλας» αλλά και «την αποχτήνωσή του». Ακόμη, το αλκοόλ συνδέεται με παθήσεις στον οργανισμό». ⁹⁰ Αναπαράγει ένα από τα σταθερά μοτίβα του βιολογισμού για την κληρονομικότητα του αλκοολισμού. Συνεπώς, «όταν ένας πατέρας είναι μπεκρής, τα παιδιά του είναι προδιατεθειμένα να γίνουν έκφυλα, κουτά». Επίσης, ο συγγραφέας αναφέρει μια σειρά από επιχειρήματα που συνδέουν την εγκληματικότητα με τον αλκοολισμό. ⁹¹ Η μπροσούρα κλείνει με μια σφοδρή κριτική στις «ηθικές καταστροφές» που προκαλεί ο αλκοολισμός, αφού είναι «απ' τους σπουδαιότερους συντελεστές του εκφυλισμού της φυλής και της ηθικής και διανοητικής κατάπτωσης των κοινωνιών». Συνδέει, την κατανάλωση αλκοόλ με την παθητικότητα των εργατών καθώς «αποχτηνώνει» τους εργάτες, τους απομακρύνει από τον αγώνα για χειραφέτηση και «κρατάει πειο σφιχτοδεμένη την εργατική

87. Στο ίδιο, σ. 5.

88. Στο ίδιο, σ. 5-6.

89. Κ. Γκοτσίνιας, «Ένα τελευταίο ποτήρι», ό.π., σ. 13.

90. Α. Αρδίτη, *Ο Αλκοολισμός*, ό.π., σ. 90-114.

91. Στο ίδιο, σ. 15-19.

τάξη στις αλυσίδες του ημερομισθίου». Εμποδίζει, δηλαδή, την πνευματική και ηθική χειραφέτηση, και συνεπώς την οργάνωση.⁹² Στο σημείο αυτό η μπροσούρα αναπαράγει ανάλογες αστικές θεωρήσεις του αλκοολισμού.

Ο συγγραφέας καλεί τις οργανώσεις νεολαίας να αξιοποιήσουν όλα τα διαθέσιμα μέσα δράσης, με σκοπό να αποτρέψουν την ηθική έκπτωση των νέων γενεών. Συνεπώς, το σοσιαλιστικό κόμμα οφείλει, παράλληλα με τον αγώνα ενάντια στο καπιταλιστικό σύστημα, να οργανώσει και «ένα δραστήριο και άμεσο αγώνα κατά του αλκοολισμού».⁹³ Στο «τι πρέπει να κάμουμε» –τη βασική κατάληξη ενός μαρξιστικού θεωρητικού κειμένου που σκοπό δεν έχει να κατανοήσει, αλλά να αλλάξει τον κόσμο– ο συγγραφέας δίνει ουσιαστικά τον ορισμό του «διαφωτιστικού σοσιαλισμού», τις βασικές αρχές του οποίου θα εντοπίσουμε αργότερα στον αρχαιομαρξιστικό «διαφωτιστικό κομμουνισμό».⁹⁴ Ο σοσιαλισμός δεν εστιάζει μόνο στην υλική ευημερία, αλλά και στην πνευματική καλλιέργεια, θεμελιώνοντας το νόημα του ανθρώπινου πολιτισμού. Ο σοσιαλισμός οφείλει να φέρει την εργατική τάξη σε αυτή την πνευματική σφαίρα, μορφώνοντας το προλεταριάτο και «κάνοντάς το ικανό ν' απολαύσει κι' αυτό τις ανώτερες χάρες που η σημερινή κοινωνία φυλάει μόνο για μερικούς προνομιούχους». Η αλλαγή νοοτροπίας των εργατών είναι απαραίτητη και η μόρφωση αποτελεί πρωταρχικό όπλο ενάντια στον αλκοολισμό. Καλεί λοιπόν τη Σοσιαλιστική Νεολαία να αναλάβει προπαγάνδα και δράση.⁹⁵ Τέλος, ο συγγραφέας ζητά νομοθετικά μέτρα περιορισμού της νοθείας και του αριθμού των ταβερνών, της απαγόρευσης του αλκοόλ σε παιδιά κάτω των 16 ετών. Ως πρότυπα χρησιμοποιούνται η Σουηδία και η Νορβηγία, ενώ αναφέρεται και το παράδειγμα των ΗΠΑ.⁹⁶

Πέρα από τα ιατρικά επιχειρήματα για τις βιολογικές συνέπειες του αλκοόλ, ο βασικός στόχος της σοσιαλιστικής αντιαλκοολιστικής ατζέντας εστιάζει στην εργατική κουλτούρα της διασκέδασης, και ειδικά στην ταβέρνα, καθώς, σε αντίθεση με τη λόγια κουλτούρα, δεν προσφέρει πνευματικές απολαύσεις. Η ανάγνωση αυτή οδηγεί σε συγκεκριμένες «ηθικές ρυθμίσεις» στην καθημερινότητα των σοσιαλιστών. Η διασκέδαση στην ταβέρνα θεωρείται χαμένος χρόνος, ενώ η αφιέρωση στον αγώνα στα σωματεία ωφελεί την υγεία, την οικογένεια και την κοινωνική τάξη. Ο

92. Στο ίδιο, σ. 21-22.

93. Στο ίδιο, σ. 15-18.

94. Κώστας Παλούκας, *Αρχαιομαρξιστές. Οι άλλοι κομμουνιστές του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Ασίνη, 2020, σ. 201-224.

95. Α. Αρδίτη, *Ο Αλκοολισμός*, ό.π., σ. 22-23.

96. Στο ίδιο, σ. 25-26.

συγγραφέας, αντιμετωπίζοντας τους σοσιαλιστές εργάτες ως πρότυπα, προτείνει να «μην πίνουν», όπως οι ηγέτες των αγγλικών σωματείων. Πρόκειται για ένα μοντέλο οργάνωσης της καθημερινής ζωής των ακτιβιστών εργατών, το οποίο θα εντοπίσουμε αργότερα στην αρχειομαρξιστική οργάνωση. Σε ένα σημείο βέβαια ο Αρδίτη, παρά την καταγιμιστική επιχειρηματολογία για το αντίθετο, χαρακτηρίζει γελοίο τον ισχυρισμό «πως λίγο κρασί ή μπίρα μπορούν να βλάψουν», ενώ αναγνωρίζει πως η κήρυξη της ολοκληρωτικής αποχής θα βλάψει τον ίδιο τον σκοπό.⁹⁷ Με άλλα λόγια, νομιμοποιεί την περιορισμένη κατανάλωση ορισμένου είδους αλκοόλ, ώστε οι σοσιαλιστές εργάτες να μην απομονωθούν από την εργατική κοινότητα. Βέβαια, στο σημείο αυτό αντιφάσκει με την προηγούμενη αναφορά για το ακριβώς αντίθετο.

Η έκδοση του Αρδίτη έρχεται σε αντίθεση με τη γενικά χαλαρή στάση των σοσιαλιστών εκείνη την εποχή απέναντι στον αλκοολισμό. Πρόκειται πιθανόν για μια μεταγραφή της γαλλικής έκδοσης, χωρίς ανάγνωση των ελλαδικών δεδομένων, επικοινωνώντας μάλλον με τον υγιεινιστικό πανικό των διανοουμένων. Για παράδειγμα, τόσο στις αθηναϊκές εφημερίδες του ΣΕΚΕ *Ριζοσπάστης* και *Εργατικός Αγώνας*, όσο και στην εφημερίδα *Άμυνα* της αντίπαλης παράταξης του ΣΕΚΕ, δεν εντοπίστηκαν σχετικά άρθρα. Η επίδραση της μπροσούρας στην καθημερινή ζωή του κόμματος παραμένει ασαφής, ενώ δεν αναφέρεται στα μεσοπολεμικά κομματικά έντυπα. Κατά τον Μεσοπόλεμο, το ΚΚΕ διαχώριζε τη μέτρια κατανάλωση από τον αλκοολισμό, ενώ οι αρχειομαρξιστές κηρύσσουν την πλήρη αποχή, χρησιμοποιώντας την μπροσούρα.

Η μπροσούρα του Αρδίτη, η μικρή εξαίρεση των σεφαραδιτών σοσιαλιστών

Αν το πρόβλημα του αλκοολισμού θεωρείται περιορισμένο στην Ελλάδα, παραμένει ερώτημα γιατί εκδόθηκε η μπροσούρα του Αρδίτη το 1919. Ίσως ο υγιεινισμός των αστών ιατρών να ενεργοποίησε τους σοσιαλιστές της πόλης. Ενδεικτικά, το 1919, το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης (ΕΚΘ), με τη στήριξη των συνδικαλιστών του ΣΕΚΕ, συνεργάστηκε με τον Ιατρικό Σύνδεσμο της πόλης οργανώνοντας διαλέξεις ενημέρωσης των εργατών. Η πρώτη διάλεξη αφορούσε τον αλκοολισμό, πιθανώς βασισμένος στις θέσεις της μπροσούρας.⁹⁸ Ένα χρόνο μετά, το ΕΚΘ διοργάνωσε

97. Κ. Παλούκης, *Αρχειομαρξιστές*, ό.π., σ. 207, 228-230.

98. *Εφημερίδα των Βαλκανίων*, 28.12.1919.

εκδήλωση με θέμα «Τα αποτελέσματα του αλκοολισμού», με ανακοίνωση στις εφημερίδες σε σεφραδίτικα και ελληνικά.⁹⁹ Και οι δύο εκδηλώσεις, πραγματοποιημένες στις γιορτές των Χριστουγέννων, στόχευαν στην πρόληψη του αλκοολισμού σε περίοδο αυξημένης κατανάλωσης. Η μεταπολεμική στροφή των ευρωπαϊών σοσιαλιστών ίσως επηρέασε το ΣΕΚΕ, δεδομένων των ιδεολογικών επιρροών που δεχόταν κυρίως από τη Γαλλία. Ο αντιαλκοολισμός ήταν μέρος της ταυτότητας του ΣΕΚΕ. Όταν η Λέσχη του ΕΚΘ κατηγορήθηκε για κατανάλωση ούζου, αρνήθηκε, επικαλούμενη την απαγόρευση του αλκοόλ στο πρόγραμμα του ΣΕΚΕ.¹⁰⁰

Η έκδοση της μπροσούρας σχετίζεται πιθανώς με μια ειδική αντιαλκοολική ατζέντα στον σεφραδίτικο σοσιαλισμό της Θεσσαλονίκης. Το 1913, η εφημερίδα της Φεντερασιόν *Avanti*, με διευθυντή τον Αρδίτη, είχε επισημάνει την αύξηση των μεχάνα (μπαρ) και την αρνητική επιρροή του αλκοολισμού.¹⁰¹ Ο αρθρογράφος επαινεί την οθωμανική διοίκηση για τον περιορισμό των καφενείων στην πόλη, με απαγορεύσεις κοντά σε σχολεία, θρησκευτικά κτήρια και δημόσιους χώρους, και περιορισμούς στις ώρες λειτουργίας. Οι παρεμβάσεις δεν εξάλειψαν τον αλκοολισμό, βοήθησαν όμως στην αναχαίτισή του. Προσδοκώντας παρόμοιες παρεμβάσεις από την ελληνική κυβέρνηση, τονίζει πως πρέπει να περιορίσει την πώληση αλκοόλ.¹⁰² Οι σοσιαλιστές φαίνεται πως αναγνώριζαν ως αποτελεσματικά κάποια μέτρα της οθωμανικής κυβέρνησης και αρχικά έτρεφαν ανάλογες προσδοκίες για την ελληνική κυβέρνηση, τις οποίες δεν ικανοποίησε. Ταυτόχρονα, η έκδοση ίσως αποτυπώνει τις προτεραιότητες της σοσιαλιστικής νεολαίας της Αθήνας, σταθερού συμμάχου της Φεντερασιόν.¹⁰³

Το επιχείρημα της αύξησης της κατανάλωσης αλκοόλ θα επιστρατεύσει ο Αρδίτη για να εξηγήσει το κίνητρο της έκδοσής του, τονίζοντας ότι «ο αλκοολισμός άρχισε να διαδίδεται τρομαχτικά σ' όλη την Ελλάδα» καθώς είναι «αρκετές εκατοντάδες οι ταβέρνες που άνοιξαν».¹⁰⁴ Εάν ισχύει η παρατήρηση, η εξέλιξη αυτή πιθανόν συνδέεται με τις συνθήκες του πολέμου, καθώς καπνός και αλκοόλ χρησιμοποιήθηκαν κατά την πολεμική περίοδο για να τονωθεί το ηθικό των στρατευμάτων, ιδιαίτερα στην πόλη της Θεσσαλονίκης.¹⁰⁵ Ήδη αναφέρθηκε η εμφάνιση μιας ζώνης

99. *Εφημερίδα των Βαλκανίων*, 31.12.1920.

100. *Εφημερίδα των Βαλκανίων*, 21, 22, 25.7.1921 και 9.8.1921.

101. «Ενάντια στον αλκοολισμό», εφημ. *Avanti, Journal Socialiste*, 7.4.1913.

102. Στο ίδιο.

103. Κ. Παλούκης, *Αρχαιομαρξιστές*, ό.π., σ. 233-236.

104. Α. Αρδίτη, *Ο Αλκοολισμός*, ό.π.

105. Alexandros Dagkas, *Recherches sur l'histoire sociale de la Grèce du*

διασκέδασης στην περιοχή της πλατείας Ιπποδρομίου. Η οινοπαραγωγή στη Μακεδονία κατά την οθωμανική περίοδο ήταν περιορισμένη. Όμως, μετά το άνοιγμα της ζυθοποιίας («Ολυμπος»), η κατανάλωση μπίρας στη Θεσσαλονίκη τριπλασιάστηκε σε ένα μήνα, καθώς μπιραρίες άνοιγαν παντού. Μάλιστα, η ανάπτυξη της βιομηχανίας μπίρας συσχετίζεται με την άνοδο του καπιταλισμού στην πόλη.¹⁰⁶ Τότε λοιπόν αναδύεται η σύγχρονη μορφή της ταβέρνας και των ζυθεστιατορίων, τα οποία διαφοροποιούνται από τα οινομαγειρεία, καθώς πρόκειται για μεγάλες μοντέρνες επιχειρήσεις. Χαρακτηριστική τέτοια περίπτωση στη Θεσσαλονίκη συνιστούν τα εξοχικά κέντρα στην περιοχή Σαλαμίνα. Μάλιστα, το σοσιαλιστικό κίνημα στην οθωμανική Θεσσαλονίκη συνδέθηκε κυρίως με τα ζυθοπωλεία.¹⁰⁷ Συνεπώς, ο Αρδίτη μαζί με το σοσιαλιστικό κίνημα μάλλον εντοπίζουν το 1919 μια τομή στην κατανάλωση αλκοόλ, η οποία σχετίζεται με το ευρύτερο φαινόμενο της ανάδυσης μιας νέας, πιο μαζικής λαϊκής κουλτούρας διασκέδασης. Ως εκ τούτου, πιθανότατα το κίνητρο της έκδοσης να εκφράζει περισσότερο έναν ευρύτερο («κοινωνικό πανικό»), για τις συνέπειες που οι μοντέρνες συνήθειες κατανάλωσης αλκοόλ θα επέφεραν στην εργατική τάξη της Θεσσαλονίκης, για να ταυτιστεί με μια ρητορεία εναντίον της καπιταλιστικής αγοράς. Επίσης, πιθανώς εκφράζει αντίδραση στον αστικό εκσυγχρονισμό που σήμαινε η ελληνοποίηση της πόλης υπονομεύοντας κάποιες προνοιακές πολιτικές, ανάμεσα στις οποίες και οι περιορισμοί στις ταβέρνες που εξασφάλιζε το οθωμανικό παλιό καθεστώς.

Συμπέρασμα

Οι πρώτοι σοσιαλιστές λειτουργούν ως οργανικοί διανοούμενοι της εργατικής τάξης, επιδιώκοντας να την οργανώσουν και να την διαφωτίσουν. Σε αυτό το πλαίσιο, ο διαφωτιστικός σοσιαλισμός τους μοιράζεται την ίδια ταξική οπτική και γλώσσα με τους δημοκρατικούς φιλελεύθερους διανοούμενους, μοιράζεται έναν κοινό πατερναλιστικό ρόλο και υιοθετεί την ιατρικοποιημένη προσέγγιση του αλκοολισμού, σε συνδυασμό με

Nord. Le mouvement des ouvriers du tabac 1918-1928, Παρίσι, Association Pierre Belon, 2003, σ. 388.

106. Στο ίδιο, σ. 67, 268. Σουκρού Ιλιτζάκ, «Ο εβραϊκός σοσιαλισμός στην οθωμανική Θεσσαλονίκη», *Έλληνες και Εβραίοι εργάτες στη Θεσσαλονίκη των Νεότουρκων*, Ιωάννινα, Ισνάφι, 2004, σ. 40. Για τη βιοτεχνία ζύθου, βλ. Malte Fuhrmann, *Port Cities of the Eastern Mediterranean: Urban Culture in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2020, σ. 93.

107. Σ. Ιλιτζάκ, «Ο εβραϊκός σοσιαλισμός», *ό.π.*, σ. 41-42.

κοινωνικές ερμηνείες. Οι δημοκρατικοί ιατροί και διανοούμενοι υιοθετώντας την αντιαλκοολική ατζέντα προσδοκούν λύση μέσα από τον σοσιαλισμό, γράφουν στον εργατικό τύπο και επηρεάζουν τον χαρακτήρα των πρώτων εργατικών κέντρων. Ωστόσο, το ζήτημα του αλκοολισμού δεν βρήκε μεγάλη ανταπόκριση στην Ελλάδα, καθώς δεν θεωρούνταν οξύ πρόβλημα. Η έκδοση της μπροσούρας του Αλ. Αρδίτη δεν αλλάζει την εικόνα, αλλά περισσότερο υποδεικνύει πως εν τέλει πρόκειται για έναν κοινωνικό και ηθικό πανικό σε έξαρση. Η προσέγγιση του ιατρού Σ. Βλαβιανού αποτελεί την ερμηνευτική βάση για την κατανόησή του: «η αύξησης της βιομηχανίας των οινοπνευματωδών είναι αιτία ανησυχίας για το μέλλον», «ο βιομηχανικός συναγωνισμός» οδηγεί στη νοθεία του αλκοόλ, ενώ «το ολονέν εξελισσόμενον επί τα κρείττω καπηλειόν» είναι σημαντικότερο από την αριθμητική αύξηση.¹⁰⁸ Αντίστοιχα, ο Αρδίτη υπογραμμίζει πως «ο αλκοολισμός τις περισσότερες καταστροφές του τις οφείλει στον καπιταλισμό».¹⁰⁹ Με άλλα λόγια, η αντιαλκοολική ατζέντα αφορά περισσότερο τον κοινό φόβο των εκφυλιστικών συνεπειών της βιομηχανικής κοινωνίας, που έρχεται από τη Δύση μαζί με τα κείμενα για τον αλκοολισμό, και αφορά τον εκμοντερνισμό της κουλτούρας διασκέδασης, παρά μια ανάγνωση της ελληνικής πραγματικότητας.

Σε κάθε περίπτωση, ο Αρδίτη περιγράφει ένα συγκεκριμένο μοντέλο κοινωνικού αγωνιστή στρατευμένου στην υπόθεση του σοσιαλισμού, που έρχεται σε αντίθεση με τον εκφυλισμένο αλκοολικό που παράγει ο καπιταλισμός. Αυτή η ιδεολογική κληρονομιά είναι η σοβαρότερη συμβολή της μπροσούρας στον ελληνικό σοσιαλισμό, ενώ αφήνει ένα σημαντικό αποτύπωμα στις σοσιαλιστικές απόψεις για το αλκοόλ. Η ΟΚΝΕ το 1924 θα εντάξει στις προτεραιότητες της νεολαίας την καταπολέμηση του αλκοολισμού, που «εγγράφεται ως αδιαφιλονίκητη παρακαταθήκη της σοσιαλιστικής παράδοσης».¹¹⁰ Απλώς, τελικά, χωρίς να διατυπώνεται ρητά, θεωρείται πως στην Ελλάδα η εργατική τάξη δεν αντιμετωπίζει κάποιο οξύμεινο πρόβλημα αλκοολισμού. Οι αρχαιομαρξιστές θα αποτελέσουν την εξαίρεση.¹¹¹ Για παράδειγμα, ο ισραηλιτικός σύλλογος «Ποπολάρα» που ελεγχόταν από αρχαιομαρξιστές, δήλωνε πως σκοπός ήταν η διάδοση της ελληνικής γλώσσας, των σύγχρονων φιλολογικών έργων και η διενέργεια διαλέξεων με θέματα τον αθλητισμό, τον αλκοολισμό κ.ά.¹¹²

108. Σ. Βλαβιανός, *Ο Αλκοολισμός*, ό.π., σ. 34.

109. Α. Αρδίτη, *Ο Αλκοολισμός*, ό.π., σ. 27.

110. Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη*, ό.π., σ. 339.

111. Κ. Παλούκης, *Οι αρχαιομαρξιστές*, ό.π., σ. 233 και 285-288.

112. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 23.5.1932.

SUMMARY

Kostas Paloukis, *The anti-alcoholism movement in the Greek socialist movement, early decades of the 20th century*

The article examines the stance of early socialist intellectuals in Greece towards alcoholism in the early 20th century. Initially, it presents the anti-alcohol agenda within European medical discourse and socialism. Anti-alcoholism and the medicalized discourse advocating temperance gained prominence after 1849, following Magnus Huss's work. Alcoholism was regarded as both a social and moral issue, primarily affecting the lower classes. In contrast, socialists considered alcohol consumption as a social problem stemming from workers' need to escape capitalism. However, in many countries, the temperance movement became associated with both socialism and the suffragette movement.

In Greece, neurologist Simonides Vlavianos promoted temperance theories, warning about the spread of alcoholism with the growth of taverns and proposing measures such as prohibition and state-controlled alcohol sales. Anti-alcohol rhetoric in Greece remained more moderate compared to other European nations. Greek socialists viewed alcohol as a significant issue for the working class, but anti-alcoholism did not become central to the socialist movement. A notable exception is Albertos Arditis's 1919 pamphlet "Alcoholism", offering a Marxist social interpretation, combined with hygienic theories. Arditis argued that alcoholism predominantly affected the working class and hindered its revolutionary potential. Despite these efforts, anti-alcoholism remained a low priority. In Greece, alcohol consumption in taverns was largely public and regulated by the community, reducing the need for external intervention. The moral panic of neurologists and socialists stemmed from their fear of the broader societal changes that the adoption of modern leisure and socializing might bring to the working class.